

Эрмижада ватанимизнинг қадимий тарихи, маданияти ва амалий санъатига оид кўплаб осори атикалар сақланади. Нафис санъат асарларию хайкаллар, тангаю суратлар, битиктошлар тарзида етиб келган айни меросда буюк боболаримизнинг нозик дид ва иқтидорлари, эътиқод ҳамда тафаккурлари муҳрланиб қолган. Шулардан бири диёримизнинг темурийлар даври тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга молик бўлган битиктошдир.

Олис ўтмишдан шохидлик берувчи ушбу битиктош Улуг Ватан урушидан илгари Қозогистоннинг Улугтов манзилдан топилган ва Ленинградга, Давлат Эрмижасига олиб келинган.

Битиктошнинг юқори қисмидаги ёзув уч қатор бўлиб, араб имлоси ҳам араб тилида; қуйидаги ёзув эса саккиз қатор бўлиб, уйғур имлосида туркий тилда. Бошдаги битик жуда майда, атиги бир сантиметр қатталиқда, қолаверса, у неча асрдан бўён очикда турган, шунинг учун ҳам ёзувни ўқиш мушкулдир. Битикни илк бор туркшунос олим Н. Поппе ўрганган ва матнни аниқлашга ҳаракат қилган. Орадан беш йил ўтгач, шарқшунос олим А. Понамареў ҳам уни қайта ўқишга уриниб кўрди. Олимнинг фикрича, дастлабки тадқиқотчи битикнинг умумий маъносини ойдинлаштиргани ҳолда баъзи ёзувларни нотўғри тушунган. Шунинг учун А. Понамареў айрим сўзларни моҳиятдан келиб чиқиб чуқур таҳлил қилди ва матннинг бошқача йўсинини таклиф этди. Агарда битикнинг у рус тилига қилган таржимасини ўзбек тилига ўгирадиган бўлсак, қуйидаги мазмун келиб чиқади: «Тарихнинг етти юз тўқсон учинчи — Қўй йилида Турон султони Темурбек икки юз минг черик билан Тўхтамишхон устига юрди. Шу ерда белги бўлсин деб ушбуни ўрнатди. Тангри нисбат бергай, иншооллох»... Тошнинг тепа қисмидаги арабча ёзувнинг факат «Марҳаматли ва мурувватли Худованди Қарим шарафига...» — деган жумласини ўқишга эришилган. Бошқа қисми хиралашиб қетганлиги учун аниқлашнинг иложи

бўлмаган.

Муаррих Низомиддин Шомийнинг ёзишича, сохибкирон-жахонгир Амир Темур Кўрагон 1391 йилнинг 28 апрел куни Тўхтамишхон устига юриш қилган, бораётиб Улугтов деган жойда тўхтаган, баланд тепалик устига чиқиб теварак-атрофга, узок-узокларга назар солган ва мана шу ерга бир белги қўйиш хақида буйруқ берган. Шунга кўра ҳар бир аскар биттадан тош келтириши, тошлар бир жойга тўпланиши, шуларнинг ичидан силлик бир тош танлаб олиниб, унинг сиртига икки имлода, икки тилда ёзув битилиши лозим эди. Юқорида кўзда тутилган битиктош шу тарика юзага келгандир. Бу битик калбаки эмасмикин деган шубҳада айрим олимлар уни қайта текшириб, тошдаги қайдларни тарихий манбалар билан солиштириб кўрдилар.

Битикда зикр этилганидек, Амир Темур ҳақиқатан ҳам ўзини Турон султони деб атаган ва Тўхтамишхон устига икки юз минг лашкар билан бостириб борган эди. Бу юриш 1391 йил содир бўлганлиги, шунинг шарафига битиктош ўрнатилгани темурийлар даврининг йилномачилари Гиёсиддин Али, Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздийларнинг асарларида қайд этилган.

Хўш, ушбу битикда айтиб ўтилган Олтин Ўрдага юриш қандай бошланиб, қай тарика яқун топган. Буни ойдинлаштириш учун авваламбор Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасидаги муносабатларга қисқача тўхталиб ўтиш лозим. Маълумки, жаҳонгир Амир Темур билан Тўхтамишхоннинг илк учрашуви 1375 йили Самарканд шаҳрида бўлган эди. Ўшанда Олтин Ўрда хони Ўрисхоннинг таъқибидан қочиб, Тўхтамишхон паноҳ излаб келганди. Гарчи Амир Темур мўғуллар истилоси туфайли ҳароб бўлган Мовароуннахрни қайта тиклаш билан банд бўлса-да, шунга қарамай Тўхтамишхонга иззат-ҳурмат кўрсатди. Тўхтамишхон унинг жамики ёрдамини сидқидилдан қабул қилди ва унга содиқ қолиши хақида қайта-қайта қасам ичди. Орадан йиллар ўтиб, 1380 йилдаги Куликово жангидан кейин мавқеи йўқолган Мамайхонни тор-мор қилтиргач, Жўжи улусида ҳокимиятни қўлга киритган Тўхтамишхон салбий томонга ўзгарди. Табиийки, у тасарруфидаги ерларни қенгайтиришга интилди — таловчилик юришларининг режасини тузди. Хатто ҳомийси Амир Темурнинг яхшиликларини ҳам ҳисобга олмай, унинг қўл остидаги юртларни босиб олиш учун 1387-88 йилларда икки марта ҳамла қилди. Яқиндагина кўз ёш тўқиб, паноҳ излаб келган Тўхтамишхоннинг энди уялмай-нетмай қўшин тортиб қелиши, табиийки, жаҳонгирни қаттиқ қазаблантирди. У секин-аста кадростлаётган ватанини ҳимоя қилишга шайланди. Сирдарё бўйларида Тўхтамишхон қўшинлари қучли зарбага учради. Бундай бўлишини қутмаган тажовузорлар тиркираб қетишди. Амир Темур эса музаффар қўшини билан Самаркандга қайтди. Албатта бу Тўхтамишхоннинг буткул мағлубиятга учраганини англатмас, у қатта қўшин тўплаб, ҳеч қутилмаганда Мовароуннахрга бостириб қелиши ҳам мумкин эди. Яъни, шимоли-ғарбий сарҳадларда Амир Темур салтанати осойишига путур етказувчи қучли душман пайдо бўлганди. Шу боис у Тўхтамишхонни тамомила янчиб ташлаш учун ҳозирлик кўра бошлади ва 1389 йили Олтин Ўрдага қўшин тортди. Тўхтамишхон эса очик жанг қилишдан чўчиб қўлга қочди. Уни қувиш бефойда эканлигини англаган Амир Темур муқаррар содир бўлажак урушга яраша қуч тўплашга киришди.

Тарихчилар қайд этишича, Амир Темур Тўхтамишхонга қарши 1390 йилнинг қишида юриш

бошлаган. Самарканддан чиккан кўшинлар Сирдарёни кечиб ўтганда, Чиноз якинида кишлаган. Сохибқирон ўз одатига кўра Шайх Маслаҳатнинг қабрини зиёрат қилиш учун Хўжандга борган ва атаган назру ниёзларини бева-бечораларга улашиб, тагин Чинозга қайтиб келган. Шундан кейин у каттик бетоб бўлиб, қирк кунча ётиб қолган. 1391 йилнинг январ ойида соғайгач, яна у шижоат билан бўлгуси жангга ҳозирлик кўра бошлаган. Жаҳонгир амирларга, лашкарбошию навқарларга совга-салом улашган, уларнинг руҳини кўтарган. Ўғирликдаги маликалардан Ғафлатгина гўзал хотини Чўлпон Маликни олиб қолган, бошқаларини эса Самаркандга қайтариб юборган. Нихоят, 22 январ куни кўшин Тошкентдан ўтиб Қора Сомон деган жойга етишганда уларнинг ҳузурига Тўхтамишхоннинг элчилари етиб келган. Бу бежиз эмас эди, албатта. Амир Темур катта кўшин билан ёпирилиб қелаётганлигини эшитган Тўхтамишхон талвасага тушган ва музокара олиб боришга қарор қилган эди. Сохибқирон уларни ҳурмат билан кутиб олинг, дея буйруқ берган. Тўхтамишхон ҳадя сифатида инъом этган ва элчилар олиб келган лочинни у қўлига қўндирган-у, бироқ унга қайрилиб қарамаган.

Элчилар Амир Темурнинг қаршисида тиз чўкишиб, унга Тўхтамишхоннинг мактубини топширишган. Ушбу номада Тўхтамишхон унга қилган хиёнатидан каттик пушаймон эканлиги, Амир Темур агарда гуноҳидан ўтса, бундан буён вассал бўлиб, унинг барча буйруғини сўзсиз бажариши айтилган эди. Бу Тўхтамишхоннинг навбатдаги найранги эканлиги жаҳонгирга сир эмас эди, шунинг учун ҳам унга муносиб жавоб қайтарди. Жавоб хатида нонқўрлик қилган Тўхтамишхоннинг ваъдаю сўзига ҳеч қачон ишонмаслигини қайд этиб ўтади. Шундан сўнг Амир Темур юришни давом эттирамизми ёки Самаркандга қайтамизми деган масалани ҳал қилиб олиш учун қурултой чақирди. Қурултойда қатнашган амирлар, шахзодаю лашкарбошилар юришни давом эттириш лозим, Тўхтамишхон вақтида тийиб қўйилмаса, барибир, бир кун шунга мажбур бўлинади, дейишади.

1392 йилнинг феврал ойи охириларида Амир Темур кўшинлари Ясса, Қорачук ва Саврондан ўтиб, бепоён даштликка чиқишди. Апрель ойининг охириларида кўшин Улугтовга етиб келди. Худди шунда жаҳонгир баланд чўққига чиққан ва теварак-атрофга назар солиб, қўнгли аллакандай ҳисларга тўлган, шу ерда ўзидан бир ёдгорлик қолдирмокчи бўлган.

Битиктош ўрнатилгач, кўшин яна олдинга силжиган. Ялиниб-ёлворишига қарамай, барибир, юриш режасидан қайтмаган Амир Темур лашқарини қай тарика қолдан тойдирсам экан, деб ўйлаган Тўхтамишхон ахири бир қарорга келган, яъни рақиб кўшинини ортидан эргаштириб, қўлда қочиб юришни, уларни ҳоритишни, очликка дучор қилиб, сўнг бирдан ҳужумга ўтишни режалаштирган. Унинг бу ниятини жаҳонгир англаб, рақиб лашқарлари изини топиш учун ҳар томонга моҳир ҳуфиячиларни жўнатган, набираси, жасур лашкарбоши Муҳаммад Султонга кўшин ажратиб бериб, олд томонга юборган. Шунингдек, Умаршайх Мирзони ҳам 20000 лашқарга бош қилади ва Тўхтамишхонни ахтаришга йўллайди.

Умаршайх Мирзо рақиб кўшинлари билан юзма-юз қелиб, жангга қиришади.

1391 йилнинг 18 апрелида Амир Темур ўзи кўшинга бош бўлиб, Самара вилоятининг

Кундузча деб ном олган жойида Тўхтамишхон кўшинига карши жанг бошлайди. Тўхтамишхон лашкарлари тор-мор этилади.

Амир Темур галабани кўлга киритгач, Ёйик дарёсидан кечиб, Саврон, Ўтрор, Тошкент оркали Самаркандга қайтиб келган. Бу юришга жами 11 ой вақт кетган. Шундан сўнг ватаннинг шимоли гарбий ҳудудлари анча йиллар осойишта турди...

Ленинград Давлат Эрмидажидаги бу битиктош Амир Темурнинг ватан осойишталиги йўлида олиб борган курашларидан бири ҳақида ҳикоя қилувчи ёдгорликдир. Жаҳонгир уни Улугтовда мангу турсин, келажак наслларга шавкатли ишларимизни доимо эслатсин, деб ўрнатган бўлса эҳтимол. Шу маънода, қимматли бу обида ўзининг азалий жойи — Улугтовга қайта ўрнатилса, нур устига нур бўлар эди.

Амриддин Бердимуродов.
«Ёшлик» журнали, 1991 йил, 6-сон